

BIRKENMAJER ALEKSANDER – historyk nauki i filozofii średniowiecza, bibliolog, bibliotekoznawca, ur. 8 VII 1890 w Czernichowie k. Krakowa, zm. 30 IX 1967 w Warszawie.

Był synem astronoma i historyka nauki, prof. UJ L. A. Birkenmajera, wnukiem astronoma i matematyka, prof. UJ M. F. Karlińskiego. Po ukończeniu szkoły ludowej w Czernichowie, w latach 1900–1908 kształcił się w gimnazjum klasycznym jezuitów w Bąkowicach k. Chyrowa, gdzie opanował biegle języki łac. i gr. oraz rozwijał zainteresowania kulturą umysłową starożytności i średniowiecza. W latach 1908–1912 studiował na Wydziale Filozofii UJ, jako główne przedmioty wybrał fizykę i matematykę. Uczęszczał też na wykłady m.in. z filologii klasycznej oraz z nauk pomocniczych historii. W latach 1910–1912 był stypendystą przy Obserwatorium Astronomicznym w Krakowie. W 1911 brał udział w ekspedycji naukowej (z ramienia Akademii Umiejętności) poszukującej w zbiorach szwedzkich ważnych źródeł historycznych do dziejów Polski, czego efektem było opisanie przez niego 80 cennych rpsów. B. zaprzyjaźnił się w 1911 z mediewistą A. A. Björnbo, który podarował mu swoje notatki i wypisy z poszukiwań naukowych. W 1914 obronił na UJ doktorat na podstawie pracy *Henri Bate z Mechlinu, astronom i filozof z końca XIII stulecia a przypisywana mu „Krytyka tablic króla Alfonsa”*, pisanej pod kierunkiem W. Natansona. Powołując się na rpsy ze zbiorów UJ oraz sprowadzone z Paryża, Pragi, Berlina i Monachium, B. w swojej pracy doktorskiej sprostował wiele niejasności i błędów w opracowaniach poświęconych Henrykowi Bate oraz zakwestionował przypisywane mu autorstwo *Krytyki tablic króla Alfonsa*. Ponieważ nie udało mu się ustalić autorstwa tego utworu, przez kilka lat (do 1918) poświęcił się studiom nad średniowiecznymi rpsami w ok. 30 zagranicznych bibliotekach. Dzięki temu stał się znawcą manuskryptów i badaczem historii nauki oraz filozofii średniowiecznej. W 1918 uzyskał dyplom prof. gimnazjalnego. Od 1919 był związany z BJ, początkowo pracując na stanowisku starszego bibliotekarza, a od 1924 jako kierownik Działu Rękopisów i Starych Druków.

W 1925 uzyskał wysoką ocenę komisji kwalifikacyjnej jako bibliotekarz. Rozwijając swe zainteresowania najnowszymi osiągnięciami i prądami światowego budownictwa bibliotecznego, współpracował prawie przez 20 lat przy budowie nowego gmachu biblioteki. W 1936 od rektora UJ otrzymał nominację na członka Komitetu Budowy Biblioteki Jagiellońskiej. 11 XII 1929

habilitował się na Wydziale Filozoficznym UJ na podstawie pracy *Renesans nauk matematycznych i przyrodniczych w wiekach średnich*, a 29 IV 1930 uzyskał zatwierdzenie habilitacji. B. po śmierci ojca pełnił obowiązki zastępcy prof. historii nauk ścisłych na UJ. Nie objął jednak Katedry Historii Nauk Ścisłych, jak to było w planach UJ, gdyż ministerstwo nie zgodziło się na jej reaktywację. 7 V 1937 B. habilitował się z bibliotekoznawstwa na podstawie rozprawy *Książka rękopiśmienna*, zatwierdzonej 3 VII 1937. W pracy tej opisał problemy związane z produkcją i obiegiem średniowiecznych rpsów. 21 I 1938 otrzymał tytuł prof. nadzwyczajnego na Wydziale Filozoficznym UJ. 1 III 1939 został dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Poznańskiego, gdzie pracował do wybuchu II wojny światowej. Obawiając się represji spowodowanej głośną polemiką z uczonym niem. H. Schmauchem na temat polskości M. Kopernika, wyjechał z rodziną do Prużan na Podlasiu. Po ustaniu działań wojennych wrócił do Krakowa, skąd 6 XI 1939 w ramach Sonderaktion Krakau został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Po zwolnieniu powrócił do Krakowa 24 X 1939 oraz do pracy w BJ (wówczas Staatsbibliothek Krakau) na stanowisko tzw. Polnischer Beamte. Zajął się zabezpieczaniem zbiorów m.in. przed wywożeniem książek do Niemiec, za co został zwolniony 8 VIII 1944. Brał udział w tajnym nauczaniu fizyki i matematyki w XI Gimnazjum Państwowym w Krakowie. 27 I 1945 wszedł do Tymczasowej Rady Administracyjnej Uniwersytetu Poznańskiego. 15 II 1945 został kierownikiem akcji zabezpieczania bibliotek w woj. poznańskim i pomorskim (dzięki jego pracy uratowano ponad pół miliona książek przed zniszczeniem). 19 III 1945 został ponownie dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu i pełnił tę funkcję do 30 VI 1947. Przyczynił się do jej szybkiego otwarcia i rozbudowy (podał jej część swoich prywatnych zbiorów) oraz do uporządkowania i udostępnienia czytelnikom zbiorów Biblioteki Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu. 1 VII 1947 został dyrektorem BJ – pełnił tę funkcję do 30 X 1951. Przyczynił się do rozwoju biblioteki, zreorganizował wiele stanowisk bibliotecznych. Dwukrotnie prowadził z najwybitniejszymi pol. specjalistami ogólnopolski kurs rękopiśmienniczy. 6 X 1951 otrzymał tytuł prof. zwyczajnego i został kierownikiem Katedry Bibliotekoznawstwa UW, gdzie pracował do 30 IX 1960.

B. był członkiem wielu towarzystw naukowych, m.in.: Académie Internationale d'Histoire des Sciences (Paryż), Royal Historical Society (Londyn) oraz PAN, z którą aktywnie współpracował (jako członek Komitetu Historii Nauki, a potem Komitetu Historii Nauki i Techniki). Aktywnie uczestniczył w historycznych i bibliotekarskich kongresach międzynarodowych. W 1947 na międzynarodowym zjeździe bibliotekarzy w Oslo został wybrany dożywotnim honorowym wiceprzewodniczącym Fédération Internationale des Associations des Bibliothécaires. Był współpracownikiem Komisji Historii Medycyny i Nauk Matematyczno-Przyrodniczych, a także Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce, członkiem Komisji Bibliografii Sekcji Historii Nauk Międzynarodowej Unii Historii i Filozofii Nauki, wiceprzewodniczącym Międzynarodowej Akademii Historii Nauki.

Był współredaktorem czasopism: „Exlibris”, „Silva Rerum”, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, „Przegląd Biblioteczny”. Był redaktorem naczelnym *Encyklopedii wiedzy o książce* (Wr 1971). Współredagował serię „Książki o Książce”; wchodził w skład komitetu redakcyjnego *Polskiego słownika biograficznego* (I–, Kr 1935–) i *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* (I–, Wr 1953–).

Za zasługi w dziedzinie księgoznawstwa i nauki pol. był wielokrotnie odznaczany, m.in. dwukrotnie Złotym Krzyżem Zasługi (w 1933 i w 1945), Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1956).

Opublikował ponad 380 prac. Są to niewielkich rozmiarów rozprawy naukowe, ale wnoszące wiele nowych stwierdzeń lub obalające dotychczasowe poglądy w nauce.

Ważniejsze prace B.: *Studia nad Witelonem* (cz. I, Kr 1921; pt. *Études sur Witelo = Studia nad Witelonem*, cz. II–IV, Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres (1919–1920), 355–359, 359–360, (1922), 7–9, (1926), 6–10; wyd całości w: tenże, *Études d'histoire des sciences en Pologne*, 97–434); *Biblioteka Ryszarda de Fournival poety i uczonego francuskiego z początku XIII-go wieku i jej późniejsze losy* (Kr 1922); *Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mittelalterlichen Philosophie* (Mr 1922); *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej i inne z tej samej pracowni introligatorskiej XII wieku* (Kr 1925, odbitka z: Exlibris (1925) z. 7); *Le rôle joué par les médecins et les naturalistes dans la réception d'Aristote au*

XIIe et XIIIe siècles (w: *La Pologne au VI-e Congrès International des Sciences Historiques*, Oslo 1928, Wwa 1930, 1–15); *Découverte de fragments manuscrits de David de Dinant* (RNSP 35 (1933), 220–229); *Avicennas Vorrede zum „Liber sufficientiae” und Roger Bacon* (RNSP 36 (1934), 308–320); *Jak tworzył Kopernik?* (Nauka Polska 21 (1936), 75–98); *Witelo najdawniejszy śląski uczoney* (Ka 1936); *Astronomowie i astrologowie śląscy w wiekach średnich* (Ka 1937); *Andrzej Grzymala z Poznania. Astronom i lekarz z XV wieku* (Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 3 (1958) z. 3, 410–422); *Karol Estreicher i jego znaczenie* (Roczniki Biblioteczne 3 (1959) z. 1–2, 1–11); *Belgijski bibliofil Arseni Fasseau i jego związki z Polską (1760–1777)* (w: *Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej*, Wr 1961, 186–280); *Osiągnięcia duchowieństwa polskiego w zakresie nauk matematycznych i przyrodniczych* (RF 12 (1964) z. 3, 31–43); *Copernic comme philosophe* (w: *Le soleil à la Renaissance*, Bru 1965, 10–17); *Les éléments traditionnelles et nouveaux dans la cosmologie de Nicolas Copernic* (Organon 2 (1965), 38–48). Pośmiertnie prace B. wydano pt.: *Études d’histoire des sciences et de la philosophie du moyen âge* (Wr 1970); *Études d’histoire des sciences en Pologne* (Wr 1972); *Studia bibliologiczne* (Wr 1975).

W działalności B. można wyodrębnić 3 dziedziny badań: 1) dotyczące historii nauk ścisłych (zwł. historia astronomii w Polsce); 2) nad książką, bibliotekami i bibliotekoznawstwem; 3) dotyczące filozofii średniowiecznej.

RECEPCJA DZIEŁ ARYSTOTELESA I ICH KOMENTARZY. B. dał się poznać jako znawca łac. przekładów pism Arystotelesa oraz jego gr. i arab. komentatorów. Odkrył najdawniejszy przekład (z greki) *Metafizyki* Arystotelesa, który nazwano „*Metaphysica vetustissima*”. Wyodrębnił (od XIII-wiecznych korelatów) XII-wieczne gr.-łac. przekłady pism przyrodniczych Arystotelesa, dokładnie określając ich czas powstania. Dzięki znajomości recepcji dzieł Arystotelesa oraz badań nad dorobkiem naukowym XII-wiecznych przyrodników, m.in. Ursona z Lodi, Maura z Salerno i Dawida z Dinant (wtedy jeszcze jako „mistrz Dawid”), podczas VI Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych (Oslo 1928) B. przedstawił tezę (w wystąpieniu pt. „O znaczeniu lekarzy i przyrodników dla recepcji dzieł Arystotelesa w XII i XIII w.”), że doktryną i pismami Arystotelesa pierwsi zainteresowali się (od poł. XII w.) średniowieczni lekarze i przyrodnicy, a dopiero potem filozofowie i teologowie. Przeciwwstawił się pogładowi, że pierwsze ślady recepcji doktryny

Arystotelesa pochodzą z dzieł XIII-wiecznych teologów – Aleksandra z Hales i Rolanda z Kremony.

B. był autorytetem w zakresie recepcji gr. i arab. matematyki oraz astronomii. Podczas prac nad dziejami matematyki, optyki i astronomii zajmował się XIII-wiecznymi łac. przekładami gr. komentarzy pism Arystotelesa. Z arab. przekładów zajął się zwł. przekładem komentarza Awerroesa do pism zoologicznych Stagiryty. Zbadał też działalność translatorską Michała Szkota oraz drobne pisma, zw. przez pisarzy średniowiecznych *epistulae*, *opuscula* lub *libri Averrois*. Wiele z nich rozpoznał i zidentyfikował jako wypisy z różnych pism Awerroesa. Dzięki kopii pseudoepigraficznej pracy *Quaestiones Nicolai Peripatetici*, która dotarła do B. w 1918 (w 1883 V. Rose odnalazł to dziełko, o czym nie poinformował mediewistów i sporządził kopię), zidentyfikował kolejne 4 wypisy, zapowiadając ich wydanie (wydał je S. Wielgus, *MPhP* 17 (1973), 57–155).

Cenne są osiągnięcia B. w pracach nad średniowiecznymi przekładami komentarzy Proklosa do niektórych dialogów Platona. Dzięki lekturze dzieła Henryka Bate z Mechlinu (Malines), B. uzupełnił listę łac. przekładów komentarzy Proklosa do dialogów Platona o 2 nowe tytuły (komentarze do *Timajosa* i *Parmenidesa*). Odnalazł wiele cennych i mało znanych informacji o działalności poszczególnych badaczy, zwł. o Wilhelmie z Moerbeke.

ODKRYCIE PISM DAWIDA Z DINANT. B. odkrył wiele znaczących dla dziejów średniowiecza traktatów, opartych na różnorodnych interpretacjach pism Arystotelesa. Wielkim osiągnięciem było odkrycie nieznanych pism filozoficzno-przyrodniczych Dawida z Dinant. Badając frg. pism „mistrza Dawida” (nieznanego lekarza studiującego w Grecji, gdzie odnalazł *Pseudo-Problemata* Arystotelesa), które odnalazł w rpsie nr 5 w Bibliotece Uniwersyteckiej w Gandawie, B. odkrył 2 frg. pism powiązanych z *Pseudo-Problemata*. W jednym z nich była informacja o autorstwie „mistrza Dawida” (B. nie wiedział wtedy, że chodzi o Dawida z Dinant). Trzeci frg. odnalazł B. w rpsie (lat. 15453) Biblioteki Narodowej w Paryżu, zaś czwarty w Bibliotece Narodowej w Wiedniu (lat. 4759). Dzięki temu zyskał pewność, że są to frg. rpsów Dawida z Dinant – autora długo poszukiwanego przez mediewistów, co do którego nie było pewności, że swoją interpretacją dzieł Arystotelesa spowodował ogłoszenie przez Synod Paryski zakazu ich czytania. Odkryte frg. potwierdziły te przypuszczenia i pokazały, że Dawid z Dinant wybierał frg. z

Arystotelesa i zbytnio problematyzował ich treść, aby wspierały jego panteistyczne wnioski. Odnalezione frg. zamierzał B. wydać w serii „Les Philosophes Belges” (nie zrealizował tego zamierzenia, ale powierzył to M. Kurdziałkowi, który wydał je pt. *Davidis de Dinanto Quaternulorum fragmenta*, SMed 3 (1963), 1–107). Fakt, że Dawid z Dinant dobrze znał pisma przyrodnicze Arystotelesa przed 1210 dzięki znajomości języka gr., potwierdził ustalenia B. (wbrew powszechnej opinii), że tłumaczenia z języka gr. na język łac. są wcześniejsze od przekładów z języka arab. na język łac. i były bardziej rozpowszechnione.

PROJEKT *CORPUS PHILOSOPHORUM MEDII AEVI*. Wspólnie opracowany z B. projekt wydania średniowiecznych łac. przekładów pism Arystotelesa, łac. przekładów dzieł filozofów arab. i żydowskich oraz ważniejszych komentarzy i pism z zakresu filozofii średniowiecznej napisanych przez łacinników, przedłożył K. Michalski w imieniu PAU, podczas obrad Union Académique International w 1928. Całość edycji miała nosić tytuł *Corpus Philosophorum Medii Aevi*, a pierwsza z serii *Aristoteles Latinus*. W 1930 projekt został zaakceptowany i rozpoczęła się jego realizacja. Za radą B. rejestrowano przekaz rękopiśmienny, zawierający oprócz łac. przekładów pism Arystotelesa także łac. teksty jego gr. i arab. komentatorów. W 1931 zaczęto realizować drugi punkt projektu: wydawanie *Corpus Averrois in Aristotelem*. W 1932 zaakceptowano wniosek B., aby włączyć do *Corpus Philosophorum Medii Aevi* łac. przekłady komentarzy gr. do pism Arystotelesa. B. przy pracach nad projektem sporządził dokładny wykaz dzieł Arystotelesa (uszeregowany wg stopnia autentyczności), opracował uwagi wstępne dotyczące łac. przekładów komentarzy gr. i Awerroesa oraz zarejestrował i opisał kodeksy zawierające różne łac. wersje pism Arystotelesa i wymienionych komentarzy. Osobiście opracował 350 (z 2012) rpsów skatalogowanych w dwu pierwszych tomach *Aristoteles Latinus*.

BIBLIOTEKOZNAWSTWO I BIBLIOLOGIA. Bibliotekarstwo, bibliotekoznawstwo i historia książki należały do B. głównych zainteresowań. Interesował się zarówno książką rękopiśmienną, jak i drukowaną, historią księgozbiorów, introligatorstwa i drukarstwa (zwł. krakowskiego) oraz postaciami znanych bibliotekarzy, których biogramy opracowywał dla *Polskiego słownika biograficznego*. Najważniejszą pracą B. z historii bibliotek jest *Biblioteka Ryszarda de Fournival poety i uczonego francuskiego [...]*, w

której na podstawie zachowanych w Paryżu rpsów odtworzył prawdopodobną historię powstania katalogów Sorbony i sygnowania manuskryptów. B. uzyskał międzynarodowy rozgłos pracą *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej [...]* na temat opraw romańskich. Po raz pierwszy dokonał szczegółowego rozbioru paleograficznego *Psalterza floriańskiego* (wyd. Lw 1939 zawiera studia B. o oprawie i piśmie *Psalterza [...]*).

ZNACZENIE DLA HISTORII FILOZOFII W POLSCE. Historią filozofii zajął się B. już w 1908 podczas studiów nad Witelonem, których wynikiem była wydana w 1936 praca *Witelo, najdawniejszy śląski uczony*. Dał w niej syntetyczny obraz życia, działalności i pozycji w świecie tego uczonego. Wiele informacji o filozofach pol. XV w. zamieścił w artykułach na temat historii astronomii w Polsce. B. nie uważał się jednak za historyka filozofii, a swoje prace uznawał za przyczynki do historii filozofii średniowiecznej.

Po śmierci ojca w 1929, B. rozwinął zainteresowania historią nauki pol. i udziałem Polaków w nauce światowej. Pisał też o znaczeniu krakowskiej szkoły astronomicznej i znaczeniu Akademii Krakowskiej – międzynarodowego ośrodka studiów astronomicznych do końca XV w. Wiele uwagi poświęcił problematyce kopernikańskiej, zwł. badaniu treści filozoficznych i metodologicznych podstaw odkrycia i dzieła Kopernika. B. przewodniczył Komisji Kopernikańskiej. Pod redakcją B. wydano pierwszą księgę dzieła Kopernika *O obrotach sfer niebieskich* (Wwa 1953), do której napisał objaśnienia i komentarze.

ODDZIAŁYWANIE. Kurdziałek (*Aleksander B. [...]*, 15–16) podkreślał, że B. był historykiem filozofii średniowiecznej, który różnił się od innych tym, że wiedzę o filozofii średniowiecznej czerpał z nauk przyrodniczych. Opinię tę podzielali B. Geyer, M. Grabmann, M. Th. D’Alverny.

B. jest uważany za jednego z największych znawców średniowiecznych łac. przekładów dzieł Arystotelesa, a także za autorytet w dziedzinie recepcji gr. i arab. matematyki oraz astronomii. Odsyłacze do jego prac znajdują się w wielu rozprawach z literatury mediewistycznej, zwł. filozoficznej. Szczególnie wyróżnił się w dziedzinie odkrywania i ustalania źródeł filozofii średniowiecznej.

Z. Ameisenowa, *Aleksander B. Bibliotekarz i uczony*, *Roczniki Biblioteczne* 5 (1961) z. 1–4, 1–9; J. Baumgart, *Działalność bibliotekarska*

Aleksandra B., tamże, 11–21; H. Lipska, *Bibliografia prac Aleksandra B.*, tamże, 23–58; M. Kurdziałek, *Aleksander B. (1890–1967)*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 13 (1968), 115–119; A. Lewicka-Kamińska, *Dorobek naukowy Aleksandra B. w badaniach nad starymi drukami i oprawą książki zabytkowej*, *Roczniki Biblioteczne* 12 (1968) z. 1–4, 1–15; J. Baumgart, *Aleksander B. jako dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu i Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, tamże, 13 (1969) z. 1–2, 169–198; tenże, *Aleksander Ludwik B. 1890–1967*, *Libri* 19 (1969) nr 1, 62–65; Z. Ciechanowska, *Aleksander B. o historii bibliotek*, *Roczniki Biblioteczne* 13 (1969) z. 1–2, 223–238; J. Zathey, *Działalność naukowa Aleksandra B. w zakresie rękopiśmiennictwa*, tamże, 197–221; Z. Sławiński, *Poznański okres działalności bibliotekarskiej Aleksandra B. – próba oceny*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 39 (1994) nr 1, 91–97; B. Średniawa, *Katedra Historii Nauk Ścisłych w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i dwaj jego kierownicy: Ludwik Birkenmajer i Aleksander B. (W 75. rocznicę utworzenia tej katedry)*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 40 (1995) nr 3, 115–128; M. Kurdziałek, *Aleksander B. „historyk filozofii średniowiecznej”*, w: tenże, *Średniowiecze w poszukiwaniu równowagi między arystotelizmem a platonizmem. Studia i artykuły*, Lb 1996, 7–16; tenże, *Udział ks. Konstantego Michalskiego i Aleksandra B. w odkrywaniu filozofii średniowiecznej*, w: tamże, 17–33; H. Pierzchała, *Profesor Aleksander B. w KZ Sachsenhausen. Wyrok śmierci za historyczne rozprawy naukowe*, *BBJ* 49 (1999) nr 1–2, 219–244; A. K. Banach, *Aleksander Ludwik B. (1890–1967)*, w: *Złota księga Wydziału Historycznego*, Kr 2000, 310–321 R. Nowicki, *Działalność Aleksandra B. na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemie zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*, *Pz* 2006; B. Bieńkowska, *Autorytet Mistrza. Wspomnienie o profesorze Aleksandrze B. w czterdziestolecie śmierci*, *Roczniki Biblioteczne* 51 (2007), 35–40; G. Fulara, E. Malicka, *Spuścizna po Aleksandrze B. w Bibliotece Jagiellońskiej*, tamże, 41–60; J. Hachaj, P. Jakóbczak, *Wykłady profesorów Stanisława Zaremby i Kazimierza Żórawskiego w świetle notatek Aleksandra B.*, *Antiquitates Mathematicae* 1 (2007), 7–14.

Agata Szymaniak